

відчувається знову ж таки вплив польської мови (пор. пол. *klamca* „брехун”, *zdrajca* „зрадник”), суфікс -ца в сучасній мові вживається зрідка й має інші фонетичні ознаки (пор. *убивця*). Серед назв осіб за їхніми суспільними зв'язками, крім питомих суфіксів -ай, -ань/-янь, -анинь/-янинь, -ець, -икь, -инь, -ить, -ца, виступають також іншомовні суфікси, які потрапили до української мови у складі запозичень з латини або інших європейських мов: -арь, -аторь, -енть, -ить, -исть/-иста. Найменування осіб за родом діяльності або професією часто запозичувалися, а суфікси -арь, -ерь, -аторь, -енть, -ить згодом виділилися зі складу запозичень і почали активно вживатися поряд з питомими, відомими з попередніх часів суфіксами -ай, -икь(-ікь) та ін.

Часто у Словнику часостерігається синонімія суфіксів на утворення найменувань чоловіків (*вавилончикъ* – *вавилонянинь*; *волошинь* – *волошчанинь*; *выволанецъ* – *выволанокъ*; *выхованецъ* – *выхованокъ*).

Словотвірний аналіз вибраних лексичних одиниць показав, що в період XVI – початку XVII ст. дериваційно-семантична система найменувань осіб чоловічої статі в українській мові була достатньо розвинутою і продуктивною.

Джерела та література

1. Принципи побудови Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. // Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1. – Львів, 1994. – 152 с.
2. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – Київ: „АртЕк”, 2001. – 302 с.
3. Українська мова: енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. – К.: „Українська енциклопедія”, 2007. – 854 с.

Джерела дослідження та скорочення

I – XIV Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Випуски 1–14. – Львів, 1994. – 2008.

- вл.н. — власна назва
- діал. — діалектне
- п. — польське
- пор. — порівняйте
- т. с. — те саме

Лілія Андрієнко (Київ), науковий співробітник
Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Дмитро Туптало: автопортрет на тлі епохи

Приватні щодені нотатки, які мали назву діаріюшів (з лат. *diario* — щоденний, польське *diariusz* - щоденник, сімейна хроніка), відомі в Україні давно, від XIV- XVII ст. За формою вони мало чим відрізнялися від літописів, які в хронологічній послідовності описували ті чи інші важливі з погляду їхнього сучасника події. Перехідним жанром між хроніками і

діаріушами були пом'яники, переважно сімейні записи, які подекуди супроводжувалися ширшими відомостями, коментарями, особистими враженнями і спогадами автора цих пом'яників. Але, як писав С.Єфремов, “досить було авторові якоїсь “кронічки козацької” чи монастирського літопису взятися до детальнішого запису подій, ...досить було себе зробити центром оповідання й розбавити його особистим елементом, більш на сферу інтимних переживань налягаючи, - і готова була та нова форма оповідання про себе, що дістала й назву спеціальну - *diariu*” [2, 255]. Особливістю щоденника як синкретичного жанру, що традиційно має форму коротких, синхронних з точки зору системи відображення дійсності датованих нотаток автобіографічного характеру, є: спонтанність мовлення, відвертість, достовірність, суб'єктивізм, психологізм, незалежність у судженнях. Якісні та композиційні параметри діаріуша (щоденника) становлять для дослідника прецікавий об'єкт вивчення, оскільки дають можливість усебічно зрозуміти особистість автора, його світогляд, громадянську позицію, з'ясувати важливі моменти його творчої біографії, додати штрихів до його мовного портрету, окреслити культурне й мовне тло відповідного часу й середовища. З огляду на це щоденник набуває значення історико-літературного документу, який характеризує не лише його автора, а й відтворює епоху, в яку він жив і творив.

До нас дійшли щоденникові записи церковних діячів Атанасія Филиповича (1645), Петра Могили, пізніший гіпотетичний діаріуш секретаря Богдана Хмельницького Самійла Зорки, “Діаріуш подорожній” - “*Diariusz podrozny*” (з 1720 по 1733 рр.) Пилипа Орлика, діаріуш Миколи Ханенка (1722, 1722-1757 рр.), “Дневныя записки” генерального підскарбія Якова Марковича та «Діаріуш» визначного агіографа, проповідника, церковного діяча, подвижника на ниві культури і просвіти Дмитра Туптала .

Доля цього твору, його шлях до читача, як і життєвий шлях автора Дмитра Туптала, непростий, по-бароковому плутаний, сповнений трагічного пафосу.

Упродовж XVIII ст. щоденник Дмитра Туптала витримав сім видань, але тільки єдиний раз самостійно, окремою книжечкою, під порівняно короткою назвою “Дневные записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовскаго, изданные съ собственноручно писанной имъ книги, находящейся въ Киевопечерской библиотеке”. Це було друге, московське видання 1781 р. Перше видання (петербурзьке, 1774 р.) у складі “Древней российской виблиофики” в 1787 р. було просто конфісковане із московських книжкових крамниць. І в тому ж таки фатальному 1787 р. було конфісковано 1184 примірники збірки творів Туптала “Летопись иже во святых отца нашего Димитрия... с присовокуплением келейной летописи сего же святого чудотворца”, видрукованої в 1784 р. в Москві. Усі наступні видання творів Дмитра Туптала надалі виходили лише “по дозволенію Святейшаго правительствующаго Синода и по одобренію Московской цензуры”, отже були пильно контрольованими з боку влади.

Про першоджерело Діаріуша важливі свідчення дістаємо із примітки видавця М.Новикова, надрукованої в усіх виданнях пам'ятки: “Книга сія по

случаю усмотріна была въ 1774 году Николаемъ Бантышемъ Каменскимъ (что нынѣ Дѣйствительный Статскій Советник), который списав оную, и исправивъ Польскія и Малороссійскія речи, отослалъ оригиналь въ Кіевопечерскую Лавру, совѣтуя хранить оной прилѣжно. Господин Новиковъ и здал послѣ сію книгу въ печать”. Однак оригінал щоденника Дмитра Туптала, за яким надрукував *Діаріум* М.Новиков, був утрачений ще в 1834 р. [4, 662]. Нині дослідникам відомі три списки щоденника, які зберігаються в московських бібліотеках. Один із них, визнавши за найраніший та найближчий до оригіналу, дослідила і переклала українською мовою Валентина Соболев. За її свідченнями, у цьому списку чверть тексту подано польською та латинською мовами, решта – українською мовою того часу [5, 19]. Дмитро Павличко, викриваючи нешанобливе, а подекуди й варварське, ставлення російської офіційної науки до українського сегменту культури Російської імперії, пише: “Незважаючи на те, що Четві-Мінеї були написані мовою, де церковнослов’янізми поєднані з живою українською лексикою, російська наука трактує творчість Дмитрія Туптала як явище московської культури. Але *Діаріум*, хоч був так само калічений при переписуванні, все ж є пам’яткою живого мовлення українського інтелектуала XVII століття, де приписи, і навіть частина писані латинською і польською мовами... *Діаріум* – незаперечний документ, доказ українського виховання й характеру Дмитрія Туптала, його неросійського стилю письма й оповіді...” [3, 9]. Опрацювання оригіналу цієї пам’ятки могло б дати цікавий матеріал для вивчення проблем полілінгвізму к. 17- поч. 18 століття і мовної ситуації на зазначеному часовому зрізі».

Дмитро Туптало розпочинає писати свій *Діаріум* 1681 р. “з вівторка другого тижня після Великодня” (так зазначено автором у заголовку на дошці), хронологічно окресливши період від 1651 до 1709 р. Композиційно і тематично *Діаріум* ділиться на дві частини: власне щоденник, який охоплює 1651-1702 рр., що описують український період життя Данила Тупталенка від народження, включаючи спогади: “Я за потрібне розмислив у цю мою пам’ятну книжку внести те, що давно робилося для незабуття мені, бо маю вже слабку пам’ять...”[Д., 43], і 1702- 1709 рр., які проливають світло на ростовський період життя Митрополита Дмитрія Ростовського, з уведенням в структуру щоденникової оповіді епістолярії, що значною мірою відображає нову тенденцію в розвитку жанру.

Про те, що спонукало Дмитра до ведення *Діаріума*, читаємо в записі за 1689 р.: “Що вже давно у добрій пам’яті моїй тримаю, те розсудив за благо тут записати, щоб воно від давності часів з пам’яті не пішло”[Д., 41]. За архітектонікою, стилістикою, стійкими топосами та ідейним пафосом *Діаріум* Дмитра Туптала є типовим бароковим текстом. У ньому дивовижним чином поєднуються зовнішня простота, лаконічність викладу і стилістична пишнота.

Дмитро Туптало як людина церковна майже не торкається тем мирського життя, лише часто скаржиться на нездоров’я, переймається творчими проблемами, пов’язаними з написанням *Житій Святих*.

Однак привертає увагу один епізод, що його описує Дмитро Туптало, який був на той час ігуменом Крупницького Батуринського монастиря. Це його візит (10 серпня - 22 вересня 1689 р.) у свиті гетьмана Івана Мазепи до Москви. 13 вересня у Троїцькому монастирі після того, як гості побували “...у ручки у государя Петра Олексійовича”, вони стали свідками жадливої розправи царя над опозицією: “Коли були ми в Троїцькому монастирі, страчено трьох знатних осіб за якийсь бунт, голови відсічені, а інших багатом січено, іншим язики відрізано, іншим вуха, і до заслання розіслані” [Д., 45]. Автор не дає жодних коментарів побаченому, тільки пише: “Вересня 22, у день недільний, у неділю 18 по Святому Духу, з Царствуючого града Москви в путь, до хати своєї, з Божим благословенням збираємося. Господи поспіши!” [там само].

На увагу святителя заслуговують різні природні явища, які він сприймає як знамення: “Серпня 9, на пам'ять Св. Апостола Матвія, вночі, у Батурині було трясіння землі...” [Д., 32]; запис за 1684 р.: “Того ж місяця 12 дня, вночі, затемнення місяця було...” [Д., 36]; “Жовтня 19, в суботу вечором о 9 годині було затемнення місяця (запис за 1678 рік) [Д., 31]; “грудня 19, на пам'ять Пророка Аггея, з середи на четвер, показалася на небі досить велика комета і з'являлася навіть до Богоявлення Господня” [Д., 32]; “У серпні, між днями Спаса (Преображення) і Успенія (Першої Пречистої) ішла велика саранча з півдня на північ” (запис за 1690 р.) [Д., 45].

Діаруш цілком пронизаний містичним настроєм: помітно, що автор перебуває під сильним враженням від своєї головної праці. Святі й мученики (свята великомучениця Варавара, святий мученик Орест) являються йому в снах, провадять з ним розмови, надихають, навіюють певні настрої: “почав я тужити, і таки б зневірився”, “Жалкуючи про пробудження моє, відчуло серце моє деяку радість. Бог відає, що цей сон знаменує і яка за ним подія послідує!” (записи 1685 р.) [Д., 37].

Вражає покірність, смиренність Дмитра Туптала, який жодним словом не нарікає ні на численні вимушені переїзди, ні на нерозуміння і навіть вороже ставлення деяких сильних світу сього. Навколо нього наче справді сяє світло любові й віри, аскетичної відданості справі свого життя.

Звідси особливий, далеко не етикетний пістет до праці письменника й науковця: “Того ж місяця почав з Божою допомогою з послуху писати *Життя Святих*, на цілий рік. Дай Боже звершити!” (червень 1684 р.) [Д., 36]. А вже у записі за 1688 р. знаходимо свого роду рапорт (із занотованого в *Діаріуші* листа від 15 березня цього ж року Московському патріархові Іоакиму): “Скільки було сил, долаючи неміч, переписуючи з великих книг блаженного Макарія, Митрополита Московського і всієї Росії та з інших християнських джерел, написав *Життя святих* шести місяців, починаючи від вересня першого числа до лютого останнього числа...І вже написані ці *Життя святих* шануються по більшості своїй та обговорюються деякими благородними людьми, найбільше зі святої лаври Печерської” [Д., 37].

І справді, поява *Житій* стала “подією року” 1689-го, про що читаємо в

Літописці Самійла Величка: “Того-таки року видрукувано вперше в печерській друкарні за архимандрії отця Варлаама Ясинського і на світ випущено з великою користю для людей першу книгу *Житій святих*, складену працею превелебного в бозі отця Дмитра Савича Туптала, київського сотниченка, мужа премудрого і повного святого духа. Починається вона з вересня місяця” [1, 377].

Проте, як відомо, зовсім по-іншому зустріли цю новину в Москві. Патріарх Іоаким був невдоволений. Причин на це було чимало. По-перше, Київський митрополит Варлаам Ясинський дозволив надрукувати книги *Житій* у друкарні Києво-Печерської лаври без патріаршого благословення, чим продемонстрував свою незалежність від Московського престолу. Крім того, Іоаким мав усі підстави підозрювати, що Димитрій поділяє погляди своїх земляків і на події церковної історії, і на сучасні йому події. Після того, як патріарх висловив критичні зауваження до змісту тексту, до частини тиражу першого тому було внесено деякі правки. Іоаким також наказав Димитрію повернути до Москви Великі Четві-Мінеї митрополита Макарія, які для письменника були важливим агіографічним джерелом.

Але натхнення не полишає Димитрія. Він працює над другою частиною *Житій* (“Зараз же через благовоління та бажання багатьох хотів би для душевної користі християнам друком видати...” [Д., 39]), виношує плани щодо створення монументальної Церковної історії, цікавиться успіхами колег, критикує.

Так, у листі до Стефана Яворського Димитрій по-дружньому ділиться з ним враженнями про надруковану в Чернігові 1707 р. книгу Пресвященного Іоанна Максимовича “Богородице Діво”: “Книга віршів друкованих надіслана мені. Бог дав тим віршописцям типографію, і охоту, і гроші, і вільне життя. Мало кому потрібні речі у світ виходять, а не найпотрібніші, які б могли усьому руському миру бути у великій користі”. А далі, заохочуючи свого кореспондента до видання його творів, вдається до розгорнутої барокової метафори: “Проповіді Пресвященства вашого, богомудрого та набожного, під спудом лежать. Сродно є злиткові золотому і срібному у надрах земних бути глибоко, а поганій залізній руді зверху. І дорогоцінні перли на глибині дна ховаються, а просте каміння усюди знайти можна...Хіба краще, коли хто абищо на світі видає без сорому і без користі?” ...”[Д., 63-64)].

Свої успіхи Димитрій оцінює скромно. Ось як він описує в листі до Стефана Яворського від 4 грудня 1707 р. свій *Літописець*: “Маю сумнів: мало кому сподобається ця моя праця, тому що у ній, як у збитні руському, мішанина...”; “Але ж я, грішний, все те змішав, як горох із капустою...” [Д., 59]. Лаконічно Димитрій описує свої успіхи й здобутки в щоденникових нотатках (“Грудня 3, було відправлене...пишне поховання, на якому я говорив проповідь, за що дано мені голандського доброго полотна 6 ліктів”, запис за 3 грудня 1678 р. [Д., 31]); у листах вдається до традиційних формул приниженої саморекомендації (“і аз вівця пажиті твоєї, а ще найостаннійший” [Д., 38]; “мені худому і непотребному рабові...” [Д., 40]; “Зараз уже і я, недостойний, став усерднішим” [Д., 31]; “...Богу у Трійці

Животворящому благословенному вівки дякую, бо по превеликій своїй милості та людинолюбію мене, грішного і бідного, і найгіршого серед усіх на розум сподобив бути письменником святих житій, у книзі життя на небесах написаних”) [Д., 47].

Порівняно із першою, монологічною, частиною *Діаріуша*, де уважному читачеві за скупими реченнями відкривається багатозначне мовчання святиителя, про яке він згодом у листі до Стефана Яворського напише: “...а що здається сумнівним, це вирішити важко, хіба що мовчанкою” [Д., 56], “Але незагойну рану краще з мовчанням зносити, ніж даремно і з втратою лікувати” [Д., 57], “Скільки беззаконій, скільки образ, скільки утисків волають до неба, і пробуджують гнів і помсту Богу! Але про це помовчимо. Воля Господня нехай буде” [Д., 63], друга, епістолярна частина, вирізняється строкатістю, афористичністю, частим уживанням цитат, сентенцій та фольклорних зворотів (“Війна годується грошами, війна звеселяється кров’ю. Те ж саме і перед нами було.” – лист до Стефана Яворського від 4 грудня 1707 р.; “Думка за морем, а смерть за плечима...” [Д., 63]).

Кожна, навіть найнепомітніша, людина наділена чудесним даром – самим своїм життям впливати на інших людей. Коли ж ідеться про таку харизматичну особистість, якою був Дмитро Савич Туптало - митрополит Ростовський Димитрій, то, поза всяким сумнівом, його життя-подвиг, життя-творчість, його цілісна і сильна особистість справили визначний вплив на сакральну й світську культуру усього східного слов’янства, стали земним втіленням християнських чеснот. А стислі нотатки його *Діаріуша*, мов сонячні промені, вихоплюють із глибини минулого безцінні факти про труди й дні славного українця.

Література

1. Величко С.В. Літопис. Том другий. - К., 1991. - С.377.
2. Єфремов С.О. Літературний автопортрет Шевченка // Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. - С. 254 – 281.
3. Павличко Д. Правда про Діаріуш Димитрія Ростовського // Соболев В. Памятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004. - С. 7 - 10.
4. Русская старина. - 1887, т. 53. - С. 662.
5. Соболев В. Пам’ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004. – С. 217.

Джерела та умовні скорочення використаних джерел:

Д. - Діаріуш Дмитра Туптала. Переклад сучасною українською мовою Валентини Соболев // Соболев В. Пам’ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004. – С. 23 – 70.

Лѣтопись иже во святых отца нашего Димитрія митрополита Ростовскаго чудотворца, сказующая. Днянія отъ начала міробытія до Рождества Христова, собранная изъ Божественнаго писанія, изъ различныхъ Хронографовъ Греческихъ, Славенскихъ, Римскихъ, Полскихъ, Еврейскихъ и иныхъ, съ присовокупленіемъ богоугоднаго житія сего Святителя, духовной граммати, келейныхъ записокъ. – Спб. – 1796.